

УДК 94(477.54/.62):631.3«16/17»
<http://doi.org/10.5281/zenodo.400766>

Лемешева Н.А.,
старший викладач
кафедри суспільних та гуманітарних
дисциплін Харківського державного
університету харчування та торгівлі

СЛОБОЖАНСЬКЕ МЛИНАРСТВО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯХ

У статті досліджується процес зародження та основні етапи розвитку борошномельно-круп'яної промисловості на території Слобідської України протягом її заселення українськими переселенцями у другій половині XVII – XVIII ст. Доводиться, що саме в цей час ручні, водяні та вітряні млини задовольняли всі потреби населення Слобожанщини у продуктах, вироблених із зерна. Вивчається соціально-економічна організація слобожанського млинарства, розкриваються умови праці та життя господарів млинів і мірошників.

Ключові слова: Слобідська Україна, млинарство, водяний млин, вітряний млин, виробнича культура, соціально-економічний розвиток, мірошник.

В статье исследуется процесс зарождения и основные этапы развития мукомольно-крупяной промышленности на территории Слободской Украины на протяжении ее заселения украинскими переселенцами во второй половине XVII - XVIII веках. Доказывается, что именно в это время ручные, водяная и ветреная мельницы удовлетворяли все потребности населения Слобожанщины в продуктах, изготовленных из зерна. Изучается социально-экономическая организация мукомольного производства на Слобожанщине, раскрываются условия работы и жизнь хозяев мельниц и мельников.

Ключевые слова: Слободская Украина, мукомольное производство, водяная мельница, ветреная мельница, производственная культура, социально-экономическое развитие, мельник.

The article is analyzed the origin and the main development stages of flour-mill-cereals industry on the territory of Slobodskaja Ukraine during its settling by Ukrainian immigrants in the second half of XVII – XVIII centuries. It is proved that at this time period manual, water and windy mills satisfied all needs of the population of Slobozhanshchina for the grain products. The social and economic organization of a suburban mill production is studied, working conditions and lives of mills owners and millers are revealed.

Keywords: Slobodskaja Ukraine, mill production, water-mill, windmill, production culture, social and economic development, miller.

Постановка проблеми визначається тим, що млинарство завжди відіграло величезну роль в соціально-економічному розвитку Слобідської України. Зокрема, ручні, водяні та вітряні млини протягом другої половини XVII – XVIII ст. не тільки задовольняли значну частину потреб населення Слобідській Україні в борошні, різноманітних крупах та фуражному зерні, але й залишалося найбільш стійким компонентом української матеріальної та духовної культури, виглядало специфічною національною ознакою Слобідського краю, його своєрідним символом. Водяні та вітряні млини довгий час залишалися ха-

рактерним компонентом слобідського пейзажу, прикрашали краєвид міст і сіл, були своєрідним видом народної архітектури й важливим компонентом традиційної виробничої та побутової народної культури, міцно ввійшли у творчість багатьох українських письменників і поетів. Слобідсько-українське населення сторіччями з покоління в покоління передавало шанобливе ставлення до млинів, млинарської справи та праці мірошників. Усі перелічені обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії розвитку борошномельно-круп'яної промисловості на Слобідській Україні в

другій половині XVII – XVIII ст. залишається актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Не зважаючи на актуальність наукового вивчення еволюції борошномельно-круп'яної промисловості на території Слобідської України протягом її заселення українськими переселенцями в другій половині XVII – XVIII ст., вона до сього дня ігнорується вітчизняною історичною наукою. Проте певний внесок в наукову розробку обраної нами проблеми зробили такі дослідники дорядянської історії Слобідської України як Д.І.Багалій [1], Є.С.Гордеєнко [2], Д.О.Тимірязєв [3], М.П.Маслов [4], А.Г.Слюсарський [5], М.А.Трубчанінов [6], М.Л.Шаховський [7] та інші. Але в їх наукових роботах розглянуті лише окремі аспекти історії слобожанського млинарства протягом другої половині XVII – XVIII ст.

Мета статті полягає у реконструкції еволюції слобожанської борошномельно-круп'яної промисловості в контексті загального соціально-економічного та етнокультурного розвитку Слобідської України протягом другої половині XVII – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. На українських землях ручні, волові, водяні на вітряні млини з'явилися ще в середньовіччі. Зокрема, на території Слобідської України перші водяні млини з'явилися не пізніше кінця XVI - початку XVII ст., коли тут стали оселятися перші українські переселенці, а масовий характер їх будівництва в краї став набувати з середини XVII ст. Отже, в зазначений період млинарство стало одним із найдавніших елементів національної культури українського народу. Основні передумови розвитку, поступового географічного розширення та удосконалення переробки зерна на борошно та крупи створювалися загальним прогресом матеріальної та духовної культури населення Слобідського краю [14, с.122-123].

Млинарське виробництво, яке формувалося на землях Слобідської України протягом другої половині XVII – XVIII ст., було спрямоване на задоволення різних потреб місцевого населення в продуктах харчування та фуражу, а тому ха-

ктеризувалося різноманітністю форм своєї організації, технікою та технологіями, способами переробки зерна, які використовували слобідсько-українські мірошники, та іншими ознаками. На всіх етапах свого розвитку млинарське виробництво Слобідського краю віддзеркалювало конкретні історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, ступінь розвитку ринкових відносин, техніко-технологічні досягнення та культурно-естетичні запити українського народу, характерні для другої половині XVII – XVIII ст. [23, с.342-350].

Протягом другої половині XVII - XVIII ст. важливою умовою успішного становлення та розвитку народного господарства Слобідської України була ринкова трансформація її господарства, в тому числі й промисловості з переробки зерна на борошно, крупу і фураж. В цей час саме від кількості борошномельних млинів залежало благополуччя всього Слобідського краю [2, с.28-32]. Саме тому, в регіоні масово будувалися як водяні, так й вітряні млини. З огляду на високу прибутковість млинів та їхнє надзвичайне значення для соціально-економічного розвитку Слобідської України, російський уряд вже починаючи з середини XVII ст. взяв їх будівництво під свій контроль. Козацька старшина, дворяни-землевласники, селянські громади, заможні козаки і селяни та інші забудовники за чий кошт споруджувався млин повинні були звертатися до уряду за дозволом на будівлю млином та його користування [8, с.16-20].

Повсюдно на Слобожанщині другої половині XVII - XVIII ст. будівництво водяних та вітряних млинів стало одним з різновидів народних будівельних промислів, проте не всі теслярі володіли усіма секретами цієї справи. У будівництві млина звичайно брала участь будівельна артіль чисельністю від 3 до 5 чоловіків, Одним з яких був головний майстер-млинобудівельник, а іншими були спеціалісти-теслярі, їх помічники та землекопи [15, с.18-36]. У кожному окремому випадку будівництво млина вимагало індивідуального підходу, потребувало певних навичок і знань, уміння робити необхідні роз-

рахунки, враховувати як традиційні, так і нові будівельні технології. Для виготовлення млинів народні майстри добирали спеціальні породи дерев, які за своєю якістю або формою підходили для виробництва окремих частин млина. Звичайно, будівництво млина розпочиналося ранньою весною і тривало від 70 до 100 днів [18, с.210-211].

Протягом другої половини XVII і XVIII ст. водяні млини споруджувалися на Слобожанщині повсюди, де були більш-менш придатні для цього річки. Так, наприклад, в 1660 р. козак Харківського полку С. Філіппов звернувся до уряду із чолобитною, у якій просив дозволу побудувати свій водяний млин у селі Деркачевка Харківського повіту. З Розрядного приказу була прислана грамота, що дозволяла С. Філіппову побудувати в зазначеному місці водяний млин, якщо «від того млина ні в кого орних земель і всяких угідь водою не стане топити» [11, с.41-43]. У цьому ж 1660 р. одержали дозвіл на будівництво водяних млинів на річці Уди біля с. Бабаї козаки Харківського козацького полка Ю. Васильєв і Є. Білоусов, а також салтівський козацький отаман І. Семенів. У 1672 р. офіційний дозвіл на будівництво водяних млинів отримали міропольський козацький отаман Л. Рожевец, а у 1699 р. – терновські козацькі сотники А. Голубенко та М. Шабельник [9, с.161-170].

З документів можна бачити, що на Слобожанщині значна частина млинів належала державі. Зокрема, на державні кошти були побудовані або придбані млини в містах Хотмижську в 1653 р., Вільному в 1654 р., Кам'яному в 1669 р., Тернах в 1686 р., Лебедині в 1689 р., Ольшанську в 1671 р., Острогожську в 1672 р., Чугуєві в 1680 р. тощо. Нерідко траплялися випадки, коли уряд купував млини у приватних осіб. Так, наприклад, за розпорядженням Петра I уряд викупив у козацького старшини К. Лохвицького всі його 23 млини, які стояли по берегам річки Короча [17, с.116-117]. Значну частину млинів держава отримувала шляхом конфіскації у приватних осіб. Так, в 1671 р. млини, що належали Острогожському полковнику Дзиковсь-

кому, були конфіскації державою за його участь у повстанні С. Разіна [20, с.35-39].

На Слобідській Україні державні млини звичайно передавалися в управління місцевих органів влади або передавалися в оренду козацьким старшинам, заможним козакам, селянам, міщанам, а також духовним особам. Так, наприклад, у містах Чугуєві та Острогожську державні млини були у віданні голови іцеловальників, обраних міськими жителями і затверджених місцевим воєводою. У Недригайлові, Колонтаєві, Кам'яному і багатьох інших місцях державні млини були віддані в оренду заможним козакам, селянам, міщанам, а також старшинам і священнослужителям [5, с.22-23].

До кінця XVII - початку XVIII ст. основою борошномельно-круп'яного Слобожанщини залишалися водяні млини. Самою трудомісткою і ризикованою справою при будівництві водяного млина було спорудження на ріках греблі, необхідної для створення потрібного напору води. Гребля будувалася з убитих поперек ріки дерев'яних колод або із щільної дернини. Деякі греблі мали затвор для пропуску весняного паводка та льоду. На ріках побільше будували зрубові («ряжеві») греблі. Установлений на ріці дерев'яний зруб з міцною підлогою заповнювався валунами. У міру занурення у воду, ряж нарощували зверху новими вінцями колод. Між ряжами встановлювався затвор [7, с.422-431].

Письмові й графічні джерела XVIII ст. свідчать про початок широкого поширення на Слобожанщині й вітряних млинів. Нерідко слободи і великі села були оточені кільцем з 20-30 млинів, що стояли на високих, відкритих вітру місцях. Вітряні млини за добу розмелювали своїми жорнами від 100 до 400 пудів зерна. В багатьох з них були також ступи для виготовлення крупи. Для того щоб млина працювали, їхні крила треба було повертати під вітер, що часто міняв напрямок. Ця обставина обумовила сполучення в кожному млині нерухомої й рухливої частин. Із усього різноманіття слобожанських вітряних млинів можна виділити два принципово різних типи: «столбовки» і «шатровки». Перші були поширені по території всій С-

лобожанщини, а другі зустрічалися не дуже часто [3, с.5-9].

Слобожанськими теслярами другої половини XVII і XVIII ст. було створено багато різноманітних і оригінальних варіантів млинів. В цей час, на млинах все частіше стали використовуватися складні механізми та впроваджуватися нові технології, що дозволяло значно вдосконалювати основні виробничі процеси, підвищувати продуктивність борошномельно-круп'яного виробництва, покращити якість вироблюваної продукції [10, с.70-72]. Кожен млин на Слобідській Україні обслуговував кілька слобод і сіл, в окрузі 10-20 верст. Звичайно мірошник був фахівцем своєї справи й робив все, щоб помел борошна здійснювався цілий рік. Нерідко на млині виникали черги, особливо восени, у період збору врожаю. Звичай пропонував молоти по черзі, тобто хто раніше приїхав, той першим і мов своє зерно. Однак ця традиція не скрізь дотримувалася строго й нерідко мірошники мололи зерно без черги родичам і знайомим, а також заможним і впливовим селянам. Але, в таких випадках мірошники, щоб пропустити когось вперед, обов'язково запитували згоду в присутніх. Такі порушення черги створювали млину погану репутацію, але селяни мало коли їздили молоти зерно в інші місця [24, с.89-90].

Господарі млинів та мірошники, які на них працювали, завжди становили «особливий світ» серед населення Слобідської України. Заняття млинарством на Слобожанщині завжди давало достатній для пристойного існування прибуток й мірошники, які працювали на млинах, жили з достатком. Загалом економічна забезпеченість родин слобожанських мірошників від заняття млинарством була достатньо стабільною. Проте, проживаючи у сільській місцевості, мірошники часто не втрачали зв'язку з хліборобством, яке у різних господарствах було для них або основним, або допоміжним заняттям. Більшість мірошників займалися виключно млинарством, значна кількість мірошників займалися ще й хліборобством, а також тримали домашню худобу, доглядали за садом, городом тощо [6, с.14-15]. Економічний стан

млинарських господарств звичайно визначався трьома головними факторами: прибутковістю млинарського виробництва, прибутком від продажу борошна та круп, прибутком від сільськогосподарського виробництва. Заняття млинарством накладало відбиток як на стан здоров'я, зовнішній вигляд, так і на якості характеру мірошника, що вирізняло майстра млинарської справи з-поміж іншого населення того чи іншого населеного пункту Слобожанщини [21, с.61-70]. З будівництвом і роботою млинів серед населення Слобідського краю існувало пов'язано чимало повір'їв, легенд і забобонів. Серед слобожан вважалося, що мірошник водяного млина повинен був установити партнерську взаємини з водяником, а мірошник вітряного млина з лісовиком. Вважалося, що лісовик міг шкодити роботі млина, ламаючи крила й приводячи до великих втрат хліба під час млива, тому мірошники часто піддобрювали нечисту силу різними подарунками [2, с.28-32].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що протягом другої половини другої половини XVII і XVIII ст. виробництво борошна та круп залишалося невід'ємною частиною господарства Слобідської України й водночас було нерозривно пов'язаним із сімейним побутом сільського населення. Із покоління в покоління селяни Слобідської України передавали шанобливе ставлення до млинів, млинарського інструментарію та в цілому до млинарської справи. У кожній хаті батьки надзвичайно ретельно навчали своїх дітей користуватися ручними жорнами і ступами, завжди тримати їх у чистоті й справності, передавали основні технології приготування борошна, круп і фуражного зерна. Довгий час млинарство Слобідського краю було найстійкішим компонентом матеріальної культури, виступало специфічною ознакою національних особливостей її населення. Навіть за умов натурального господарства млинарство швидко набувало товарного характеру. Слобожанське млинарство пройшло тривалий шлях становлення й розвитку. Саме тому детальне вивчення особливостей процесу будівництва, устрою та вико-

ристання водяних та вітряних млинів на Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст. значно допомагає об'єктивно зрозуміти соціально-економічний та етнокультурний розвиток Слобідської України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Історія Слободської України / Д.І.Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 255 с.2. Ведомость о числе мельниц //Журнал мануфактур и торговли. – 1855. –№6. – С.28-32.
3. Годовой отчет о деятельности мельниц в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1916. – 225 с.
4. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
5. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года. – Х.: Изд-во губ. зем. управы, 1908. – 53 с.
6. Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому губернскому земскому собранию 1892 года. – Х.: Тип. губ. правления, 1892. – 86 с.
7. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. ☐ СПб.: Тип. В. П. Мещерского, 1914. ☐ 529 с.
8. Ежегодник народного труда / [под. ред. В.В.Черняева]. – М.: Тип. И.Д.Сытина, 1898. – 461 с.
9. Ежегодник южно-русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – К.: Тип. ун-та, 1905. – 379 с.
10. Журнал заседания земледельческого съезда Харьковского уезда 4-го октября 1870 г. ☐ Харьков: Тип. А. А. Либина, 1871. ☐ 146 с.
11. Журнал Совещания о нуждах мукомольного производства. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 111 с.
12. Историко-статистический обзор промышленности России // Под.ред. Д.А. Тимирязева. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1883. – Т. 1. – 222, 53, 83, 164с.
13. Маслов М. П. Будівництво та використання вітряків у господарствах промислових селян України в другій половині XVIII – першій третині XX ст. / М. П. Маслов // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: ОВС, 2002. – № 12. – С. 151 – 156.
14. Материалы по статистике Харьковской губернии. ☐ Харьков: Тип. А. А. Либина, 1900. ☐ 211 с.
15. Мукомольное дело // Журнал мануфактур и торговли. – 1853. – № 4. – С.18-36.
16. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1914г. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 307с.
17. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1895. – 355 с.
18. Сборник решений Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. ☐ Харьков: Изд-во губ. земства, 1914. ☐ 244 с.
19. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII - XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х.: Харьковское кн. изд-во., 1964. – 460 с.
20. Статистические сведения Департамента земледелия и сельской промышленности. – СПб.: Тип. МВД, 1911. – 531 с.
21. Текущая статистика за 1901 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1902. – 116 с.
22. Трубочанінов М. А. Вітряна енергетика в соціально-економічному розвитку Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX сторіччя / М. А. Трубочанінов // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Колегіум, 2014. – № 50. – С. 117 – 124.
23. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100, 251 с.
24. Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Журналы заседаний. – Х.: Тип. А. Дарре, 1900. – 295 с.
25. Шаховский М.Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году / М.Л. Шаховский. ☐ Харьков: Тип. М. Зильберга, 1891. ☐ 135 с.

LITERATURA

1. Bagalij D.I. Istorija Slobods'koï Ukraïni / D.I.Bagalij. – H.: Osnova, 1990. – 255 s.2. Vedomost' o chisle mel'nic //Zhurnal manufaktur i trgovli. – 1855. – №6. – S.28-32.
3. Godovoj otchet o dejatel'nosti mel'nic v Har'kovskoj gubernii. – H.: Tip. gub. pravlenija, 1916. – 225 s.
4. Gordeenko E.S. O polozhenii sel'skogo hozjajstva i zemstva v Har'kovskoj gubernii / E.S. Gordeenko. – H.: Tip. gub. pravlenija, 1885. – 65 s.
5. Doklady Har'kovskoj gubernskoj zem-skoj upravy gubernskomu sobraniju 1908 goda. – H.: Izd-vo gub. zem. upravy, 1908. – 53 s.
6. Doklady Har'kovskoj gubernskoj zem-skoj upravy Har'kovskomu gubernskomu zemskomu sobraniju 1892 goda. – H.: Tip. gub. pravlenija, 1892. – 86 s.
7. Ezhegodnik glavnogoupravlenijazemleustrojstva i zemledelija po Departamentu zemledelija. ☐ SPb.: Tip. V. P. Meshherskogo, 1914. ☐ 529 s.
8. Ezhegodnik narodnogo truda / [pod. red. V.V.Chernjaeva]. – M.: Tip. I.D.Sytina, 1898. – 461 s.
9. Ezhegodnik juzhno-russkogo obshhestva pooshhrenija zemledelija i sel'skoj promyshlennosti. – K.: Tip. un-ta, 1905. – 379 s.
10. Zhurnal zasedanijazemel'del'cheskogos#ezdaHar'kovskogouezda 4-go oktjabrja 1870 g. ☐ Har'kov: Tip. A. A. Libina, 1871. ☐ 146 s.
11. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah mukomol'nogo proizvodstva. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1910. – 111 s.
12. Istoriko-statisticheskij obzor promyshlennosti Rossii // Pod.red. D.A. Timirjazeva. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1883. – T. 1. – 222, 53, 83, 164s.
13. Maslov M. P. Budivnictvo ta vikoristannja vitrjakiv u gospodarstvah promislivih seljan Ukraïni v drugij polovini HVIII – pershij tretini HH st. / M. P. Maslov // Istorija ta geografija: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi. – H.: OVS, 2002. – № 12. – S. 151 – 156.
14. Materialy po statistikeHar'kovskoj-gubernii. ☐ Har'kov: Tip. A. A. Libina, 1900. ☐ 211 s.
15. Mukomol'noedelo // Zhurnal manufaktur i trgovli. – 1853. – № 4. – S.18-36.
16. Obzor dejatel'nosti Glavnogo upravlenija zemleustrojstva i zemledelija za 1914g. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1910. – 307s.
17. Otchet ob jekonomicheskom sostojanii Har'kovskoj gubernii. – Har'kov: Tip. M. Zil'berberga, 1895. – 355 s.
18. SbornikreshenijHar'kovskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva i sel'skohozjajstvennoj promyshlennosti. ☐ Har'kov: Izd-vo gub. zemstva, 1914. ☐ 244 s.
19. SljusarskijA.G. Social'no-jekonomicheskoe razvitie SlobozhanshhinyHVII - HVIII vv. / A.G. Sljusarskij. – H.: Har'kovskoe kn. izd-vo., 1964. – 460 s.
20. Statisticheskie svedenija Departamentazemledelija i sel'skoj promyshlennosti. – SPb.: Tip. MVD, 1911. – 531 s.
21. Tekushhaja statistika za 1901 sel'skohozjajstvennyj god. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1902. – 116 s.
22. Trubchaninov M. A. Vitrtjana energetika v social'no-ekonomichnomu rozvitku Rosijs'koï imperii u drugij polovini HH – na pochatku HH storichchja / M. A. Trubchaninov // Istorija ta geografija: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi. – H.: Kolegium, 2014. – № 50. – S. 117 – 124.
23. Trudy komissii po issledovaniju kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1887. – Vyp. 16. – 605, 100, 251 s.
24. Har'kovskoe obshhestvo sel'skogo hozjajstva i sel'skohozjajstvennoj promyshlennosti. Zhurnaly zasedanij. – H.: Tip. A. Darre, 1900. – 295 s.
25. Shahovskij M.L. Har'kovskaja gubernija v sel'skohozjajstvennom otnoshenii v 1891 godu / M.L. Shahovskij. ☐ Har'kov: Tip. M. Zil'berga, 1891. ☐ 135 s.